

"OP EEN DAG DOKEN ZE OP..."
Over werkelijke, kleine en enige andere freudiaanse gevalsstudies¹

Wim Galle

Frans Spaestraat, B-9000 Gent
Tel.: ++/32/(0)9 245 00 18, galle.wim@belgacom.net

Samenvatting: In zijn reflectie over het thema van een drietal studiedagen die de voorbije jaren werden georganiseerd door *Idesça* in samenwerking met het *Gezelschap voor Psychoanalyse en Psychotherapie*, ondervraagt de auteur wat een "kleine gevalsstudie" kan zijn. Daartoe neemt hij als klankbord (i) de eigen klinische ervaring; (ii) de zogenaamde freudiaanse kleine klinische fragmenten (in onderscheid met bijvoorbeeld Dora, De Rattenman, De Wolfenman, De kleine Hans en Schreber); en (iii) de verhalenbundel *Mondschilderingen* (2002) van Peter Verhelst. Gesteld wordt dat om te kunnen spreken over een klein freudiaans klinisch fragment, de getuigenis vereist is van (i) de bevreemdende aanwezigheid van de clinicus ten aanzien van het plotse opduiken van het onbewuste; (ii) het hanteren van een stijl en maatverhouding; (iii) het omzeilen van de imaginaire werkelijkheid; (iv) de psychische grondstructuur van het fantasma.

Sleutelwoorden: Gevalsstudie, Klinisch Fragment, Onbewuste, Fantasma.

Ontvangen: 17 februari 2003; **Aanvaard:** 3 december 2003.

*"Op een dag doken ze op, zwermden uit
over de stad en nestelden zich.
We gaven ze te eten van onszelf.
Op een dag waren ze verdwenen.
's Nachts worden we bezocht
in onze eigen, vreemdkleurige dromen."
(Verhelst, 2002: 7)*

Inleiding

"Niemand wist wie of wat ze waren of waar ze vandaan kwamen.
Niemand had enig idee wat ze van plan waren. Zoals er niemand was

1. Neergeschreven versie van de voordracht op de studiedag te Sleidinge over de "Werkelijk kleine gevalsstudies van Freud" (6 november 2002).

die kon bewijzen dat ze er daadwerkelijk waren, omdat de beschrijvingen van getuige tot getuige verschilden. Alsof ze hun verschijningsvorm aanpasten aan wie hen waarnam. [...] Het is onmogelijk te zeggen wanneer het begon. Tijd is een begrip dat niet noodzakelijk in een datum te vatten is. We zeiden: *Op een dag doken ze op*, maar we bedoelden: *Op een dag sprak iemand erover*" (Verhelst, 2002: 9-10).

Zo begint Peter Verhelst zijn *Mondschilderingen*: verhalen die zo kort zijn dat ze in een mondholte kunnen geschilderd worden. Hij gebruikte ze voor het *Sprookjesbordeel* – waarbij sprookjes via alle mogelijke zintuigen werden overgebracht, evenwel met uitsluiting van het zicht.² We zullen zien dat deze tekst voor ons onderwerp in meer dan één opzicht relevant is. Op een dag doken ze immers op, niet alleen in verschillende gedaanten, maar tevens met het nodige insisteren doorheen de verschillende studiedagen: eerst waren er de "kleine gevalsstudies van Freud", daarna "de werkelijk kleine gevalsstudies van Freud" – waarna van deze kleine gevalsstudies als het ware een reeks wordt gemaakt: "de werkelijk kleine gevalsstudies van Sigmund Freud II".³ Een teken dat men iets tracht te grijpen wat structureel ontsnapt?

Ook voor Freud doken ze dus op een dag op. De ontwikkeling van dit spoor is overigens mooi te volgen in zijn briefwisseling met Fließ. In zijn gedreven weetgierigheid verzamelt hij vol verwondering gevalfragmenten. Hij maakt er "collecties" van, zoals hij het zelf meermaals benoemt. Zo is er een reeks met als titel *Schets F. Collectie III*: een verzameling gevalsstudies die zich over meerdere brieven in de zomer van 1894 uitstrekken (Masson, 1985: 90-97). Dat Freud een verzamelaar zou blijven, blijkt niet alleen uit bekende werken als *De droomduiding* (1900a) of de *Psychopathologie van het dagelijkse leven* (1900b), maar ook uit een paar kleine artikels met dit specifieke opzet, zoals bijvoorbeeld het uit 1913 stammende 'Erfahrungen und Beispiele aus der ana-

2. Peter Verhelst schreef een aantal poëtische teksten in het kader van Brugge 2002. Deze teksten werden gebundeld tot *Mondschilderingen* – wat op zijn beurt de basis vormde voor het *Sprookjesbordeel* (een productie van het Toneelhuis). Dit laatste vond plaats in de kelders van de Brugse stadsschouwburg: bij het binnenbetreden kon je kiezen tussen verschillende kaarten (man, vrouw, gemengd of een vraagteken). Nadien werd je, op basis van de gemaakte keuze, mee geleid naar een aparte ruimte in de keldergewelven. Eens geblinddoekt werden de verhalen via alle mogelijke zintuigen (behalve het zicht) toegediend: gehoor, smaak, geur en tast.

3. Het is niet alleen het terugkeren van het thema (doorheen de verschuivingen in de titel) op verschillende studiedagen, maar vooral het verschijnen van een cijfer dat ons de idee levert van de vorming van een reeks. De studiedag waar we onze voordracht brachten, leek dan ook een gepast moment daar even de aandacht op te vestigen. Het illustreert immers hoe er retroactief iets nieuw kan opduiken. Het thema van de kleine gevalsstudies, die zich net in de marge situeren, getuigt daar overigens evenzeer van (cf. infra).

lytischen Praxis" (Freud, 1913h): ervaringen en voorbeelden uit de analytische praktijk. Het betreft een aantal korte fragmenten die hij samen met Sandor Ferenczi en Victor Tausk publiceerde. Freud wil daarmee een soort raamwerk bieden waarbinnen dergelijke kleine fragmenten reeds kunnen bekend gemaakt worden, zonder te moeten wachten op een algemeen, overkoepelend gezichtspunt.

In ieder geval noopt het tot een verdere ondervraging: Wat zijn werkelijk kleine gevalsstudies voor Sigmund Freud? Of nog: Wat zijn werkelijk kleine freudiaanse gevalsstudies? Hebben ze een ander statuut dan de grote gevalsstudies (Dora, De Rattenman, De Wolfenman, De kleine Hans, Schreber)? Leren ze ons iets anders? Kunnen we bijvoorbeeld een meer algemene conclusie trekken uit het feit dat Freud zijn twee grote gevalsstudies van de dwangneurose aan mannen wijdde, terwijl de dwangneurotische vrouwen in de voetnoten of de kleine fragmentjes verschijnen?

In wat volgt willen we die vraagstelling naar het statuut van die "werkelijk kleine gevalsstudie van Freud" centraal stellen. Dit behelst natuurlijk niets anders dan een herformulering van de even simpele als delicate vraag: "Wat is de basis van een werkzame, levende psychoanalyse?". Inspirerend materiaal vonden we in Freuds oeuvre en in de *Monschilderingen* van Verhelst (2002). Daarnaast vielen ons onvermijdelijk ook episodische uit de eigen praktijk te binnen. Voor de keuze binnen deze drie elementen was ons principe heel eenvoudig: we gebruikten wat zich aandienende, wat insisterde, wat plots opdook en verraste. Het thema is dan ook ten zeerste geschikt om ons langs een ander, enigszins ironisch parcours te leiden.

Het plotse

Zo is er Myriam. Ze is in het ziekenhuis toegekomen nadat ze al enkele weken op de dool was en bizar gedrag vertoonde. Dit zette zich verder op de afdeling: "Wie is gek, ik of jij?"; "Is dit het goede moment?"; "Mijn huis is waar mijn handdoek staat.";... Het zijn slechts enkele van de vele zinnen waarmee ze ronddoolt op de afdeling, vaak zonder echt antwoord af te wachten en in ieder geval zonder dat iets of iemand haar tot rust kan brengen. Teruggrijpend naar haar eerste vraag "Wie is gek, ik of jij?", is het duidelijk dat de diverse teamleden reageren vanuit hun eigen neurose. De ene zegt zeer gedecideerd "Ik niet!", terwijl de andere de vraag ontwijkt of klaagt over het inadequate gedrag van de patiënte. Als ze op een bepaald ogenblik de vraag aan mij stelt,

antwoord ik (waarschijnlijk evenzeer door mijn neurose getekend): "k Zou het bij God niet weten". Later op de dag nodig ik haar uit voor een gesprek, waarbij opvalt hoe ze *quasi* manisch doldraait in de taal en zich verliest in klankassociaties. Dit gaat verder in de volgende gesprekken. Wanneer ik haar vraag wat er de voorbije maanden eigenlijk is gebeurd, reageert ze aanvankelijk afwijzend om mij nadien een antwoord te geven in de vorm van een wiskundig aandoende logica. Op een bepaald moment onderbreek ik haar met de vraag: "Maar welke pijn heb je dan meegemaakt dat je je van de zotheid moet bedienen om er tegen te kunnen?". De reactie is onmiddellijk en hevig: na eerst heftig te wenen, loopt ze zeer kwaad mijn bureau uit. Ze laat me verbouwereerd achter. Na een tiental minuten komt ze echter terug en kunnen we het gesprek verder zetten. De dagen erna zal niet alleen haar taal langzaam normaler worden, maar zal ze er vooral toe komen om iets te verwoorden van de onmogelijke rouw om een verloren liefde.

Zo is er ook Damien, een autistische jongen van zeventien die enkel rond zijn as draaide en daarbij het ronkend geluid van een machine nabootste. Vermits hij tot dan niet sprak, rees bij sommige opvoeders de vraag of hij hen wel verstond.

Op een vrijdag zat ik de krant te lezen in de living, terwijl Damien zich een paar meter verder had teruggetrokken. De andere adolescenten van de leefgroep wachtten op dat moment in een ander vertrek op de komst van hun vader of moeder die hen kwamen halen om het weekend door te brengen. Damien werd geleidelijk steeds luidruchtiger en trok bovendien steeds heftiger aan de verwarming, waarbij hij zich op geen enkele manier liet kalmeren. Zittend aan tafel poogde ik het rumoer eerst te negeren, vervolgens vroeg ik hem rustiger te zijn en te stoppen met zijn kabaal, om mij, na talloze vergeefse pogingen in het volgende halfuur/driekwartier, uiteindelijk kwaad te maken. Niets hielp echter. Aan het eind van mijn Latijn, ging ik me tenslotte bij hem op de grond zetten vlak naast de verwarming. In een paar heel eenvoudige zinnen en op een zachte toon sprak ik hem over het feit dat er hem blijkbaar iets misnoegde zonder dat hij er iets over kon zeggen en dat ik het dus helemaal niet begreep. "Maar tegelijk", zei ik hem, "is dat een situatie die iedereen, ook mij, wel eens overkomt: we zijn soms zeer triestig of kwaad, maar vinden de woorden daar niet voor, zodat het niet alleen voor ons zeer moeilijk is, maar dat ook de anderen ons niet begrijpen. Misschien was bij hem iets gelijkaardig aan de hand?". Daarna ging ik terug aan tafel zitten en las ik verder. Damien was echter muissstil geworden – zo ogenblikkelijk dat ik wat tijd nodig had om het te besef-

fen. Na enkele minuten kwam hij naar de tafel, nam zacht, maar zeer nadrukkelijk mijn hand vast en trok me mee naar het raam in de aangrenzende kamer. Daar wees hij naar het donker dat door de ruit binnenviel. Op dat moment begreep ik zijn onrust: het donkere buiten waar hij naar wees, was immers de parking waar de ouders hun auto plaatsten als ze de vrijdagavond hun kinderen kwamen ophalen. Damien echter bleef elk weekend in de instelling. Op dat moment kon ik dan ook iets benoemen over zijn verdriet en kwaadheid rond zijn situatie. Er was een plotse ommekeer van een steeds moeilijker te hanteren en dus last veroorzakende adolescent naar een subject dat zijn verdriet en kwaadheid tracht te verwoorden.

Dat hebben beide gevalsfragmenten elk op hun eigen manier trouwens met elkaar gemeen: er is sprake van een plots opduiken van iets, gekoppeld aan een verwondering. Dit laatste is noodzakelijk wil er voor dit plotse een ruimte zijn waarbinnen het kan ontvangen worden. Het roept bovendien de vraag op hoe men ontvankelijk, of nog, hoe men aanwezig kan zijn. Het spreekt immers voor zich dat deze ontvankelijkheid niet geprogrammeerd kan worden. Dit spanningsveld lijkt ons in het dagelijks klinisch werk één van de meest problematische punten.

Dit is ook aan de orde in *Mondschilderingen*. Wat er immers opdook waren stemmen: "Het waren geen bijen die we hoorden, maar stemmen die zich achter bakstenen hadden genesteld. Urenlang zaten we met een glas tussen ons oor en de muur in te luisteren en lieten we ons vollopen. [...] Elke stem was even uniek als een vingerafdruk. Zoals ook elk oor elke afzonderlijke stem anders ontving [...]. Na een tijdje hadden we de glazen niet meer nodig. Het volstond om een vingertop op een bepaalde plek op de muur te leggen. Alsof we geleiders waren geworden" (Verhelst, 2002: 21-22).

Het is duidelijk evenmin, of in ieder geval niet louter van de orde van een fysieke aanwezigheid – hoewel men de zaak niet oplost door dan maar te spreken van een symbolische aanwezigheid. Het lijkt alsof een aanwezigheid die een effect heeft op het subject per definitie steeds een zeer bevreemdende aanwezigheid is. Dit aspect deelt de psychoanalyse, binnen of buiten het strikte kader van de kuur, met het reeds genoemde sprookjesborddeel: het toedienen van de sprookjes via alle mogelijke zintuigen behalve het zicht – deze vreemde ontmoeting – had een zodanig effect dat je nadien, rondlopend in de stad, aan de uitstraling van de mensen perfect kon zien wie er al of niet net een dergelijke ontmoeting had meegemaakt.

Deze sprookjesdimensie biedt trouwens nog meer interessante vergelijkingspunten: het bevreemdende van de aanwezigheid grondt zich immers in een combinatie van een tastbare aanwezigheid met een vorm van reductie (in de analytische praktijk onder andere veruitwendigd door de setting met divan, die bovendien een niet-wederkerigheid impliceert). Het is dan ook in deze onvolledigheid dat de freudiaanse psychoanalyse zich als "wetenschappelijk sprookje" – om een verwijt ten aanzien van Freud vanwege Krafft-Ebing tot een onmisbaar element om te buigen – onderscheidt van bijvoorbeeld Ferenczi's werkwijze.

Met andere woorden, als *een eerste voorlopige conclusie* met betrekking tot de werkelijk kleine gevalsstudies kunnen we het volgende formuleren: er duikt iets op dat verrast, dat buiten het evidente valt en dat met verwondering kan ontvangen worden als het woord van een subject. Het duikt als het ware op uit het niets, als iets van niets. Niet programmeerbaar, maar des te meer onmisbaar. Dit veronderstelt daarenboven een bijzondere vorm van aanwezigheid.

Het kleine

Hoe klein moet een "werkelijk kleine gevalsstudie" zijn? Iedereen begrijpt onmiddellijk dat het niet over de exhaustieve bespreking van de Rattenman, de Wolfenman of Dora kan gaan, maar waarom geen deelaspect ervan?⁴ Misschien kan een brokstuk ervan wel het statuut van een werkelijk kleine gevalsstudie krijgen?

Het is weerom Damien, de autistische jongen van daarnet die deze vraagstelling scherp stelt. Op een ander moment had hij immers de gewone woorden helemaal niet nodig om te zeggen wat hij wou zeggen. Op een dag, toen ik in de gang liep, merkte ik hem plots op, evenzeer in een zeer onrustige toestand, heen en weer lopend voor het bureau. Me afvragend wat er aan de hand was, richtte ik me tot de groepsverantwoordelijke: ineens viel haar te binnen dat ze normaal samen met Damien en zijn opvoedster hun wekelijks gesprek hadden. In dat gesprek bespraken ze de gang van zaken in de leefgroep, en werd er ook over zijn familie gesproken. Door het verlof van de opvoedster was de groepsverantwoordelijke dit compleet vergeten; ze vroeg dan ook om hem vlug binnen te laten. Wat ik dan te zien kreeg was ongeëvenaard: telkens de groepsverantwoordelijke zich probeerde te verontschuldigen, onderbrak hij haar om zijn kwaadheid te uiten. Telkens zij een zin

4. Desalniettemin noemt Freud zijn bespreking van Dora's analyse een "fragment" – hoewel de gevalsstudie een respectabel aantal bladzijden telt.

begon, werd ze door hem onmiddellijk onderbroken: zonder één object aan te raken, laat staan het te vernietigen, stootte hij woeste klanken uit die in geen enkele taal voorkwamen, maar haar duidelijk maakten dat hij zeer kwaad was, dat zij de afspraak was vergeten, dat ze dat geen tweede keer moest proberen, dat hij absoluut niet akkoord was met de gang van zaken, enzovoort,... Uiteindelijk kon de arme en perplexe vrouw niet anders dan haar pogingen staken en luisteren naar wat hij te zeggen had.

Wie kan hier niet denken aan Freuds anekdote over de Rattenman die, woedend op zijn vader die hem een pak slaag gaf, uitriep: "Jij lamp, jij handdoek, jij bord" (Freud, 1909d: 57). Ondanks het gebrek aan scheldwoorden in de toenmalige woordenschat van de Rattenman, wist hij perfect zijn woede onder woorden te brengen. Beide fragmenten zijn wat mij betreft zeer leerzaam: ze tonen hoe een subject dat het woord neemt van een geheel andere orde is dan een meetbare kwantiteit woorden of een berekenbaar IQ.

Maar zelfs als we de grote klassieke gevalsstudies uitsluiten, blijft de vraag open: "Wat zijn dan werkelijk kleine gevalsstudies?". Het insisteren van het thema doorheen de reeks toont dat dit niet zo vanzelfsprekend is. Bovendien lijken er verschillende vormen van gevalsstudies te zijn. We vermeldden reeds de collecties die Freud maakte. Zit een werkelijk kleine gevalstudie in een verzameling? Het lijkt ons geen noodzakelijke voorwaarde.⁵ Soms gebruikt hij een gevalstudie ter toetsing van een bepaalde hypothese, ter illustratie, of als bewijs. Op dit punt kunnen we echter categoriek zijn: een werkelijk kleine gevalstudie kan juist niets bewijzen, kan hoogstens iets beroeren. Het is daarenboven duidelijk dat de kleine gevalsstudies niet de minst frequente zijn, wel integendeel. De notie kan evenmin betekenen dat het ingekorte versies zijn van de grote. Waar Freud, ten behoeve van zijn Amerikaanse toehoorders, zijn gevalsstudies inkort, zoals bijvoorbeeld in zijn vijf colleges aan de Clark University, dan schieten er ons inziens helemaal geen werkelijke gevalsstudies meer over. Wellicht moeten we ook in dit opzicht Freuds scepticisme ten aanzien van het inkorten van de analyse indachtig zijn.

Over welke gevalsstudies gaat het dus: deze van minder dan x aantal bladzijden, zoals een novelle zich onderscheidt van een roman? Of zoals de kortverhalen van Martin Bril in de krant, die zich beperken tot

5. Waar een verzameling een categorie definieert, menen we eerder dat het tegendeel het geval is – gezien de bijzondere verhouding ten aanzien van een geheel of een kader van onze "werkelijk kleine gevalsstudies" (cf. *infra*).

424 woorden? Waarom eigenlijk 424? Of nog: als poëzie? Deze laatste twee voorbeelden zijn interessant omdat de inkorting er gekoppeld is aan een zekere opvatting over stijl.

Men zegt immers wel eens dat Freuds grote gevalsstudies lezen als een roman. En hoewel Freud zich verzette tegen een lectuur die zich louter op dit aspect richt – zoals bijvoorbeeld in zijn kritiek op de "sleutelromanlezers" in zijn Dora-studie (Freud, 1905e: 27) – is dit verband niet geheel onzinnig. De band met de taal, met het zorgvuldig gebruik van het woord, is onmiskenbaar zeer belangrijk in de psychoanalyse. Het zorgde ervoor dat Lacan in zijn herlezing van Freud kon uitgaan van het principe: elk woord staat er op zijn plaats. En terecht, zo blijkt telkens bij een gedegen onderzoek naar het ontstaan van Freuds oeuvre. Een treffend voorbeeld vonden we in zijn titelkeuze voor het eerste essay over het liefdesleven. Waar zijn titel aanvankelijk luidde "Over een *frequent* type van objectkeuze bij de man", koos hij uitiem voor "Over een *bijzonder* type van objectkeuze bij de man" "bijzonder" in plaats van "frequent" (Grubrich-Simitis, 1996: 165, eigen cursivering). Het is een verschil waar men niet licht kan overgaan als men begaan is met een psychoanalytische ethiek.

Tegelijk zegt dit echter niet alles, vermits ook in een lang verhaal elk woord op zijn plaats kan staan. Wat is het minimale aantal woorden van een subject om nog van een gevalsstudie te kunnen spreken? Eén zin, of één woord, of misschien net het ontbreken van een woord?

Het gaat in de werkelijk kleine gevalsstudies dus om een kwestie van stijl, met name over een zeer precieze verhouding tussen een vorm van precisie, een "doeltreffendheid" en tegelijk een openheid, die de indruk geeft dat het onaf is, dat er iets te voltooien is. Het is bovendien een openheid die het subject de keuzemogelijkheid laat er al of niet iets mee te doen. Het is een fragment, een brokstuk dat het onbewuste beroert en daarom blijft hangen of in het andere geval ongemerkt wegvalt. Er valt dus niets te bewijzen, de poging daartoe zou ten zeerste misplaatst zijn: er is sprake van een geraakt zijn of niet. We denken hierbij aan een analysante die haar angst over de relatie met haar vriend verwoordde in volgende termen: "Ik heb schrik dat mijn vriend me zal laten gaan". Wanneer we haar opmerkzaam maakten op deze toch wel vreemde formulering, dook het "laten gaan" in de daaropvolgende gesprekken in de meest diverse vormen op.

De kwestie van "het kleine" (in zijn vertaling van "kort", een korte tijdsspanne bijvoorbeeld) is een gegeven waar we dagelijks op botsen tijdens ons werk op de crisisafdeling van een psychiatrisch ziekenhuis –

waar (tot voor kort) bovendien een door de instelling bepaalde tijdslimiet bestond van 10 dagen opnametijd. Hoewel er bij een aantal mensen frequente heropnames zijn, verschilt een dergelijke werking toch grondig van een behandeling of een kuur waar men maanden of jaren een subject beluistert. In de beginfase wierp men mij dan ook vaak voor de voeten of ik in een dergelijke setting wel analytisch kon werken. Hoewel de vraag op zich zeker haar pertinentie heeft, is ze helemaal niet gekoppeld aan de (korte) duur. Van mijn kant had ik vaak een soort spijt dat ik hen een bepaalde dynamiek niet kon duidelijk maken aan de hand van een exhaustief uitgewerkte casus – volledig naast de kwestie natuurlijk, want tegelijk zag je hoe teamleden bij een bepaald gevalsfragment al of niet getouchéerd waren. Dit was bepalend voor de vraag of men open stond voor een andere manier van werken. De korte duur heeft daarnaast het bijkomend voordeel dat men nooit op zijn lauweren kan rusten of op routine overschakelen: steeds opnieuw dient er zich iemand aan, met een andere problematiek en een ander verlangen. Het maakt daardoor de ondervraging van het eigen verlangen in het werk uiterst acuut.

We zouden dus kunnen stellen dat werken op een crisisafdeling, voorbij de door de institutie bepaalde tijdslimiet ook en vooral een kwestie van stijl is. Eén klein element daarvan is een volgehouden rebellie tegen de dictatuur van de zogenaamde realiteit. Men moet er bovendien evenzeer voor waken om niet vanuit een "resultaat-gerichtheid" al te snel of overhaast analytisch of therapeutisch te willen werken – zonder de noodzakelijke ruimte voor het subject. In een kortsluitingbeweging klapt er dan immers iets dicht, vaak met nefaste gevolgen. Freud (1913c) bespreekt een dergelijk voorbeeld in zijn artikel "Over het inleiden van de behandeling". De moeder van één van Freuds patiënten had een homoseksuele ervaring geopenbaard die belangrijk was met betrekking tot de hysterische aanvallen van het meisje. Terwijl het meisje die scène vergeten was, kon de moeder zich die scène (die ze zelf ook gezien had) nog herinneren. Freud schrijft: "Ik kon nu een leerzame ervaring opdoen. Telkens wanneer ik het verhaal van de moeder herhaalde tegenover het meisje, reageerde deze met een hysterische aanval, en hierna was de mededeling weer vergeten. Het stond vast dat de patiënte de heftigste weerstanden tegen een haar opgedrongen weten uitte; zij simuleerde ten slotte zwakzinnigheid en volledig geheugenverlies om zich tegen mijn mededelingen te beschermen" (Freud, 1913c: 126).

Kunnen we verder iets leren uit de aanpak van Verhelst? De verhalen van het sprookjesbordeel zijn mondschilderingen. Dit betekent dat het brokken verhaal zijn die op een vreemde manier met elkaar verweven zijn: kostbare miniaturen, maar bovenal klein genoeg om in een mondholte te passen. Is dit misschien een goede maat voor een gevalsstudie: de mondholte? Wellicht wel, vermits men onvermijdelijk voor de keuze wordt geplaatst ze uit te spreken of in te slikken. Het provoceert met andere woorden een subjectieve implicatie en een daaropvolgende act. Het lijkt wel de ideale maat, in dit opzicht – bij nader inzien de enig mogelijke maat.

Tweede conclusie dus: een kwestie van stijl en maat.

Het lange

De vraag naar de "kleinheid" laat ongemerkt de vraag open *hoe lang* die werkelijk kleine gevalsstudie dan wel mag zijn. Laten we ons voor deze vraag tot één van Freuds vele gevalsfragmenten richten, meer bepaald uit de *Droomduiding*. In het hoofdstuk over de droomvorming vermeldt Freud een discussie met een bevriend jurist, die hem wil behoeden voor een al te gemakkelijke veralgemening van de theorie over de droom als wensvervulling. Freud beschrijft het gesprek als volgt: "Ik droom', bericht mijn zegsman [de bevriende jurist], 'dat ik met een dame aan de arm voor mijn huis aankom. Daar staat een gesloten wagen te wachten, een heer stapt op mij af, legitimeert zich als politieagent en verzoekt mij hem te volgen. Ik vraag hem alleen nog mij de tijd te geven om mijn zaken te regelen. Denkt u dat het soms een wens van mij is gearresteerd te worden?'" (Freud, 1900a: 207). Freuds antwoord is even snel als verrassend: "natuurlijk niet [...]" (*Ibid.*). De analyse van de droom legt vervolgens bloot dat de dromer, binnen de context van een amoureuze verhouding, de wens had geen kind te verwekken. Wat na enige overpeinzing opvalt, is Freuds reactie op de vraag van de dromer: hij antwoordt onmiddellijk en heel beslist negatief: dat kan het niet zijn. Met andere woorden het onbewuste is niet direct benaderbaar, slechts via de omweg. Als men het te direct wil benaderen, zit men er per definitie naast.

Mia's verblijf lijkt me in dit licht instructief. Het betreft een hysterische vrouw die na een overdosis medicatie vanuit een ander ziekenhuis naar ons werd doorverwezen. De crisis was het gevolg van relationele problemen, die de maanden voordien steeds erger waren geworden. Tijdens de eerste weken van haar verblijf blinkt ze niet alleen uit in een

slaafs-passief willen volgen van een programma (teneinde de zogenaamde genezing te vinden), maar toont ze ook een zekere theatraliteit en een onstilbare nood aan aandacht in de omgang met anderen. Beide elementen wekken niet alleen een bepaalde irritatie op bij het team, maar zorgen ook voor pessimistische prognoses wat de therapeutische mogelijkheden betreft. In de gesprekken verwacht ze eigenlijk gewoon dat ik zeg wat er met haar scheelt en wat de oplossing daarvoor zou zijn.

Op een dag vertelt ze een droom: "Het was mijn begrafenis, iedereen was aanwezig (moeder en stiefvader, vrienden, andere familieleden), behalve mijn man die ik overal zocht maar niet vond". "Wat heeft dat te betekenen?", werpt ze me toe. Hoewel de droom niet langer opdook eens haar man haar geruststelde (wat zijn gevoelens jegens haar betreft), blijft ze insisterend vragen naar de betekenis van de droom. Temeer omdat er een tweede droom volgt, evenzeer over haar begrafenis, maar waarbij er ditmaal vleermuizen zijn die haar in haar kist uit de kerk wegroven naar een zwart gat. In een derde gaat het enkel over de vleermuizen.

De hele kwestie blijft onopgehelderd tot ik haar opmerkzaam maak op een element uit haar eerste, schijnbaar evidente droom: haar echte vader is er afwezig. Deze afwezigheid (in de manifeste droom) werd tijdens de gesprekken trouwens zorgvuldig gekwadradeerd in haar verhaal zelf: haar vader kwam nauwelijks ter sprake. Met enige tegenzin geeft ze dit toe, waarna ze met veel moeite begint te vertellen over haar vader. De recente problemen vinden eigenlijk daar hun grond. Na de geboorte van haar laatste kind was ze immers voortdurend gepreoccupeerd met de gedachte dat haar vader toch zou moeten weten dat hij een kleinkind had. Dit bracht haar, gezien de problematische verhouding tot haar vader in het verleden, in een impasse die zich algauw uitte als relatieproblemen. De steeds weerkerende klacht dat haar vriend haar niet de nodige aandacht schonk, werd geschraagd door de onmogelijke vraag naar de liefde van de vader – onmogelijk omdat ze van haar vader nooit een positief woord hoorde en omdat hij het vermogen bezat om haar met één woord de grond in te boren. "Hoe kan een vrouw van mijn leeftijd daar nog zo afhankelijk van zijn?", vraagt ze zich af. De vraag die daarna in haar bewustzijn opduikt – hoe haar leven er zonder haar vader zou uitgezien hebben – durft ze zichzelf nauwelijks toestaan en uit ze slechts onder de grootste schuldgevoelens.

Waar iedereen van het team, mezelf meegerekend, zich in de weken ervoor vast reed in de "realiteit" (of het imaginaire beeld) van een thea-

trale, aandacht zoekende vrouw – die bovendien niet over de intellectuele of psychologische capaciteiten beschikte om een behandeling te volgen en werkelijk haar problemen aan te pakken – bleek dit in het tijdsbestek van een halfuur compleet om te keren. De vragen die opdoeken waren deze van een subject dat op zoek was naar de oorzaak van haar lijden. Het vormt dan ook een ironische omkering: in een eerste tijd (die de eerste weken van haar opname in beslag nam) is haar slaafs volgen van het programma voor ons een teken om zeer pessimistisch te zijn ten aanzien van een mogelijk werkbaar behandelprogramma. Het is ook de tijd van de realiteit van het opeisen van aandacht van haar partner. In een tweede tijd echter duikt er iets op wat het tot dan gangbare kader van de realiteit doorbreekt, wat plots wel mogelijkheden in zich lijkt te dragen. Dit is de tijd van de onbewuste waarheid, die hier verknoopt zit in de impasse naar haar vader toe.

Met andere woorden: een kleine gevalstudie moet lang genoeg zijn om een omweg toe te laten. Op die manier kan een evidentie weerlegd worden, duikt er een misgreep op,... zodat daar voorbij het subject van het onbewuste zijn spoor kan trekken. Het onbewuste is niet direct te benaderen. Vaak kunnen we niet anders dan vertrekken van wat zich zogenaamd als evident aandient in de realiteit, maar enkel om ons te vergissen, om in de omtrekkende beweging iets anders te ontdekken. Dit is in een institutie overigens een zeer heikel punt, waar het team – vanuit de drang het onmiddellijk goed te willen doen – deze noodzakelijke omweg telkens wil kortsluiten in de zoektocht naar een kortere en dus "betere" weg.

Derde conclusie: net lang genoeg opdat het onbewuste de bewuste, imaginaire realiteit kan verstoren – zoals een zandkorrel een goed geliede machinerie doet knarsen.

Dit helpt ons reeds een heel eind op weg naar ons vierde punt.

Het omlijste

Sylvie, een negenjarig autistisch meisje, had de gewoonte om, wanneer ik de trap afdaalde, te wachten tot ik halfweg was om dan van helemaal bovenaan op mijn rug te springen. Compleet verrast moest ik dan in allerijl de trapleuning vastgrijpen zodat we niet alle twee naar beneden donderden. Op andere momenten zat ze op mijn rug en liet zich plots los zodat ik haar pas op het laatste nippertje kon grijpen, tegelijk pogend om ook zelf recht te blijven.

Beiden zochten we dus op onze manier naar een houvast, naar een kader. Voor haar was het zeer moeilijk om de recente scheiding tussen haar ouders een plaats te geven. Haar moeder deed een beroep op de instelling op een manier die werd omschreven als *envahissant* en vader pendelde depressief heen en weer tussen België en zijn land van herkomst. Waar ze in een eerste periode reageerde met veelvuldige *fugues*, kon ze dit langzamerhand, ofschoon moeizaam, in een spel verweven van een "laten vallen, zich laten vallen".

Hiermee knopen we dus in zekere zin aan bij het plotse, meer bepaald met de verhouding ten aanzien van een omlijsting, een kader. We verwezen reeds naar Freuds (1913*h*) "Ervaringen en voorbeelden uit de analytische praktijk", een verzameling fragmentjes die vooralsnog een overkoepelend kader ontbeerden. Het is dit punt dat we nog even willen ondervragen: de specifieke verhouding ten aanzien van een kader, zoals een voetnoot of een klein gevalsfragment ten aanzien van het geheel van de tekst.

De werkelijk kleine gevalsstudies, of in ieder geval de interessante zijn immers bij uitstek geschikt om juist dit punt te ondervragen, vermits ze steeds opduiken zonder kader of in een zekere spanning ten aanzien van het kader.

Dit is een zeer herkenbaar element in Freuds *Droomduiding* en in zijn *Psychopathologie van het dagelijkse leven*. Nemen we dit laatste werk als voorbeeld. Daar doet Freud verwoede pogingen om alles mooi op te delen in aparte hoofdstukken, gegroepeerd in bij elkaar horende onderdelen: het vergeten van eigennamen, het vergeten van woorden uit vreemde talen, het vergeten met vervorming, het vergeten van namen, enzovoort... Tegelijk echter moet hij steeds weer constateren dat er zich een eigen structurering opdringt. Hij schrijft: "Men zou deze algemeenheid zo kunnen formuleren, dat het fafn en dwalen van de reproduceerbare functie veel vaker dan wij vermoeden op de inmenging van een partijdige factor, een tendens wijst, die de ene herinnering begunstigt, terwijl ze een andere probeert tegen te werken" (Freud, 1901*b*: 72). Freud besluit zijn studie naar de alledaagse psychopathologie met de woorden: "Het kenmerk dat de lichtste en de zwaarste gevallen met elkaar gemeen hebben en waar ook de faal- en toevalshandelingen in delen, is echter de herleidbaarheid van de fenomenen tot onvolledig onderdrukt psychisch materiaal, dat door het bewustzijn is verdrongen, maar niet van ieder vermogen zich te uiten is beroofd" (*Ibid.*: 319).

De *Droomduiding* is evenzeer een opeenstapeling, een ware puinhoop van materiaal, waar enkel een onbewuste structurering enige

orde brengt. Wat zich immers steeds weer opdringt zijn de onbewuste, talige processen van verdichting en verschuiving.

Een andere episode met Sylvie werpt hierop een zeker licht: in ons atelier, dat ze driemaal per week bezoekt, bevindt ze zich vaak in een permanente toestand van angst. Rechtstreeks het woord tot haar richten, is voor haar ondraaglijk en meestal dwaalt ze gewoon rond in de drie ruimtes die ons atelier ter beschikking had.

Op een dag neemt ze een beker uit de kast, vult die met water, loopt er enige tijd mee rond en laat die vervolgens vallen – waarna dezelfde sequens zich opnieuw herhaalt. In de loop van een tweetal weken zal dit in wisselende (hoewel meestal groeiende) proporties aanwezig blijven – zoals de watervloed, in de droom van de Franse kinderjuffrouw, steeds aanzwelt: vertrekkend van de plas van een urinerend kind eindigt deze met de "grote plas" die door oceaanstomers wordt bevaren (Freud, 1900a: 438-440). In ieder geval weet ik niet wat hiermee te beginnen. In het verloop van die twee weken probeer ik zowat alles wat ik maar kan bedenken om hierop een antwoord te bieden, maar mijn kader schiet hopeloos tekort. Uit de kast kwam een eindeloze rij bekertjes en ze bleven maar vallen.

Tot ik op een dag met een jongen letters aan het maken ben uit piepschuim en (toevallig of niet) de letter O in handen heb op het moment dat Sylvie haar beker water laat vallen. Ik sta recht, trek met een krijtje een lijn rond de plas water en leg er de letter O naast – waarbij ik de plas aanwijzend zeg: "de l'eau". Het gevolg: binnen de kortste keren staat mijn hele atelier onder water en liggen er overal O's op de grond. Leerrijk is echter Sylvies gedrag de keer daarop. Ze hervat immers haar spel met de beker, maar nu laat ze de beker enkel vallen op de boorden van mijn atelier: op de drempel van de beide deuren en in de uiterste hoeken. Een signaal dat dit subject er alsnog in slaagt om een vorm van afgrenzing, omlijsting te installeren?

Een tweede fragment is van een geheel andere orde en valt uiteen in twee momenten. Yves, een 40-jarige man, wordt onder wat men noemt "zachte dwang" bij ons opgenomen na een periode van huiselijke ruzies, soms gepaard gaande met geweld. Deze vinden hun oorsprong in zijn gokverslaving, die voor grote financiële problemen zorgt. De druk vanuit de familie voor een opname is dan ook groot en elke dreigende mogelijkheid van ontslag wordt gevolgd door een golf telefoontjes vanwege de familie: er is toch dringend een behandeling voor zijn gokverslaving nodig en bovendien is hij momenteel een gevaar.

Wanneer hij op gesprek komt, vraag ik hem: "Wat brengt u tot hier?". "Een gokverslaving... dat is het niet", zo luiden zijn eerste woorden. Voorts is het opvallend hoe hij steeds opnieuw zijn weigering herhaalt om alleen de schuld te dragen voor de situatie. Hij vertelt over de familiale geschiedenis, waarvan de moeilijkheden onder meer te maken hebben met een ongeluk in zijn kindertijd. Dit overkwam een verwant die in zijn plaats boodschappen deed en blijvende fysieke letsels overhield aan dit ongeluk. Op een bepaald moment hebben we zeer duidelijk stelling genomen: voor de financiële problemen en de escalerende ruzies met zijn gezin en familie moest hij zelf een weg zien te vinden, maar als hij wou spreken over "die andere schuld" dan kon hij verder op gesprek komen. Hij heeft dit effectief aangegrepen: in de volgende sessies kreeg de schuldproblematiek rond dat ongeluk een centrale plaats.

Een tweede moment vertoont een gelijkaardige structuur. Na een hele nacht gokken, dus schulden maken, kwam hij bij mij met de vraag wat hij daarmee moest doen. Hij had schulden gemaakt en was daarom bedreigd. "Moet ik naar de politie stappen?" – zoals iemand anders hem had aangeraden – vroeg hij zich af. Zelf vond hij dat hij de schuld moest inlossen, desnoods door een andere te maken. Na hem beluisterd te hebben, zei ik hem: "Als je je echt bedreigd voelt, kan je eventueel naar de politie stappen, maar wat die schulden betreft, daar heeft de politie niets mee te maken; daarvoor moet je hier zijn". Er volgde een stilte, waarna hij stamelde: "Nu snap ik er niets meer van... Wat bedoelt u daarmee? ... Betekent dit dan dat de schuld zó in mijn leven zit?".

Waar bij Sylvie een omlijsting ontbrak, die vervolgens moeizaam werd geïnstalleerd, wordt de aanvankelijke omkadering hier net eventjes uit zijn hengsels gezet. Vermits men tegelijk het rustgevende inruilt voor het onrustbarende, zorgt dit voor de nodige spanning. Immers, het is zoals buitenlanders die zich tijdens een bezoek maar al te graag in een koets laten rondrijden: "Wat ze willen is een decor waarin ze kunnen rondlopen als in een groot verhaal. Men maakt zo graag deel uit van een groot verhaal, omdat zoiets geruststellend is. Men is bereid daar veel voor te betalen" (Verhelst, 2002: 55) – veel meer trouwens dan voor de waarheid.

Kiest men echter voor het onrustbarende, dan opent zich de mogelijkheid dat de particuliere structurering van het subject verschijnt, waarbij we bovendien de vraag kunnen opwerpen naar het fantasma als structureel én structurerend kader. Dit was reeds in het fragment over Mia hoorbaar.

Conclusie: een werkelijk kleine gevalstudie licht een bestaand kader eventjes uit zijn haken, staat antagonistisch tegenover het kader waar ze deel van uitmaakt en creëert vervolgens haar eigen particuliere structurering. Dat impliceert een reductie van het chaotische tot de schragende symbolische structuur.

Besluit

Hiermee zijn we aan het eind van ons parcours gekomen. Het thema van de werkelijk kleine gevalstudies is op een dag opgedoken en door ons ontvangen. We hebben het in vier etappes uiteengerafeld: het plotse, het kleine, het lange en het omlijste. Vooreerst *het plotse*: het onbewuste duikt op uit het niets, soms ogenschijnlijk als iets van niets, dat enkel middels een specifieke aanwezigheid kan ontvangen worden. Vervolgens *het kleine*, waar de vraag naar het minimale een kwestie van stijl en maat bleek te zijn – de idee van *mondschilderingen* vormde hiervoor een passende metafoor. *Quasi* onvermijdelijk mondde dit uit in de vraag van *het lange*: om het onbewuste te benaderen bleek een omweg noodzakelijk, zodat de imaginaire realiteit omzeild kan worden. Tot slot ondervroegen we aan de hand van *het omlijste* de verhouding tot het kader, niet in het minst dat van het fantasma.

Dat dit parcours een subjectieve implicatie omvat is duidelijk, al was het maar in de keuze van de fragmenten. Voor mij bestaan ze dus wel degelijk, die werkelijk kleine gevalstudies – meer nog, in het licht van ons parcours zijn het de enig mogelijke.

Of nog, als om onze tekst te openen: "Het is onmogelijk te zeggen wanneer het begon. Tijd is een begrip dat niet noodzakelijk in een datum is te vatten. We zeiden: *Op een dag doken ze op*, maar we bedoelden: *Op een dag sprak iemand erover*" (Verhelst, 2002: 10).

"Suddenly, they appear...": On genuine, small and other Freudian case-studies.

Summary: Reflecting on the three symposia recently organised by *Idesça* in cooperation with the *Gezelschap voor Psychoanalyse en Psychotherapie*, the author queries the status of so-called "small case-studies". With reference to (i) his own clinical experience; (ii) so-called small Freudian case-studies (in contrast with Freud's case-studies of Dora, The Ratman, The Wolfman, Little Hans and Schreber); and (iii) the short stories of the Belgian writer Peter Verhelst (*Monschilderingen* ["mouth paintings"] (2002)), it is argued that a small Freudian clinical fragment bears witness to (i) the enigmatic presence of the clinician with respect to the sudden appearance of the unconscious; (ii) the use of a certain style and a certain measure; (iii) the circumvention of imaginary reality; and (iv) the clinical structure of fantasy.

Key words: Case-study, Clinical Fragment, Unconscious, Fantasy.

Bibliografie

- S. Freud (1900a), *De droomduiding, Psychoanalytische Duiding 2/3*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1987.
- S. Freud (1901b), *De psychopathologie van het dagelijkse leven, Psychoanalytische Duiding 1*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1984.
- S. Freud (1905e), "Fragment van de analyse van een geval van hysterie ['Dora']", *Ziektegeschiedenissen 2*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1980, pp. 17-157.
- S. Freud (1909d), "Opmerkingen over een geval van dwangneurose ['De Rattenman']", *Ziektegeschiedenissen 5*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1989.
- S. Freud (1913c), "Verdere adviezen over de psychoanalytische techniek I: Over het inleiden van de behandeling", *Klinische Beschouwingen 4*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1992, pp. 101-128.
- S. Freud (1913h), "Erfahrungen und Beispiele aus der Analytischen Praxis", *G.W.*, X, 1946, pp. 40-42.
- I. Grubrich-Simitis (1993), *Back to Freud's Texts. Making Silent Documents Speak*, New Haven & London, Yale University Press.
- J. Masson (1985), *The Complete Letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fließ 1887-1904*, Cambridge (Massachusetts) & London (England), The Belknap Press of Harvard University Press.
- P. Verhelst (2002), *Mondschilderingen*, Amsterdam, Prometheus.